

Szóban-írásban – egy cigány szerelmeslevél kapcsán

A kultúra néprajzi, antropológiai tanulmányozása során régóta gyakori az írásbeliség, illetve a szóbeliség szembeállítása. Számos elmélet feltételezi, hogy az írásbeliség megjelenése és elterjedése alapvető változásokat idéz elő a kultúra működésében. Ez a kutatás egy észak-magyarországi cigány közösséget kommunikációs cselekvéseit elemzi e kettősség szempontjából és a kettősség egymáshoz való kapcsolatai alapján. A konkrét esettanulmány egy cigány fiú által írt szerelmeslevélre összpontosít. A szerző ezt a levelet igyekszik beleilleszteni a közösség mindennapi szóbeli vagy éppen írott kommunikációjába, figyelembe véve a közösség szűkebb vagy tágabb társadalmi kereteit. A vizsgálat rámutat arra, hogy a levél mind funkcióját, mind használatát, mind pedig stílusát tekintve egyszerre tartozik az írásbeliség és az oralitás területéhez, az írásbeli forma itt a beszédbelinek egy változatává válik, azaz elmosódik a határ írásbeliség és szóbeliség között.

Írásbeli kultúra – orális kultúra – cigány kultúra

A különböző korok nyelvfilozófiai gondolkodásának hagyományában az írott és a beszélt nyelv – mint a nyelv „két arca” – mindig is szemben állt egymással, és a vizsgálat számára az egyik mindig csak a másik kárára értékelődhetett fel. Összefüggésben azzal, hogy a nyelv alapvető funkcióját általában a jelentés, a szemantikai tartalom átadásában látták, az írást és a beszédet mint ezen tartalom átadásának két alapvető eszközét kezelték, és közöttük ráadásul sorrendiséget feltételeztek, amely történetileg (is) magyarázódott, és mint vizsgálati sorrendiség realizálódott (vö. Derrida 1972:368–374).

Valószínűleg a nyelvnek ilyen, dichotómiában való elgondolása mutatkozik meg a 19. század végén létrejövő etnológia önmeghatározásában, amikor saját területét az úgynevezett primitív, nem civilizált vagy másképpen *írás nélküli* kultúrák vizsgálatában jelöli ki. Az orális és írásbeli kultúra megkülönböztetése – mint osztályozási rendszerünk egyik alapkategóriája – azután is fennmarad, hogy az evolucionista szemléletet felváltja a primitív, barbár, civilizálatlan kifejezéseket a tudományos beszédmódból kiiktató kulturális relativizmus. „Miután minden ismérvet kiküszöböltünk, amit azért hoztak fel, hogy megkülönböztessük a barbárságot a civilizációtól, legalább ezt az egyet szeretnénk megtartani: vannak írástudó és nem írástudó népek.” (Lévi-Strauss 1979:382).

A különböző, egységesen cigánynak nevezett kultúrákat egy ilyen osztályozás jegyében szokták orális kultúráknak nevezni. Ugyanakkor tudjuk, hogy „mindenki által elfogadott válasz nem adható arra a kérdésre [...], hogy mi a tényleges választóvonal az írást nem ismerő és az írásbeliségen alapuló kultúrák között” (Goody–Wait 1998:111). Ha viszont kijelentjük, hogy értelmezésünk tárgya egy orális kultúra, akkor mit kezdhe-

tünk a cigány kultúrák írásbeli produktumaival? Vajon a kultúra valamiféle „deviáns megnyilvánulásának” kell tekintenünk ezeket, amelyeknek olvasása csak egy ilyen értelmezési kereten belül jöhet létre?

A cigányok kommunikációs formáival kapcsolatban felvethető, hogy – egy feltételezett diglosszikus állapot (Ferguson 1975:291–317) egyik megnyilvánulásaként – létezik egyrészt egy cigányoknak szóló (vagyis csoporton belüli) beszélt nyelv, másrészt pedig egy, a *gádzsóknak* (nem cigányoknak) fenntartott írásbeli megszólalási mód, amellyel egyes csoportok vagy egyének a gádzsó környezetben való boldogulásuk érdekében élnek. Ez az álláspont tartható lenne, ha csak a cigányok hivatalokhoz írt levelei, a koldulók feliratai és a házalók névjegykártyái¹ tartoznának az írásos korpuszhoz.² De mit kezdünk egy ilyen keretben például a cigányok titkos jeleivel³ vagy egymáshoz írt leveleikkel?

Írásbelinek és szóbelinek egy ilyen rend szerint – vagyis a cigányhoz és nem cigányhoz intézett kommunikáció mentén – történő elválasztása lehetetlennek tűnik. Fel kell tennünk a kérdést: vajon esetükben szóbeliség és írásbeliség tényleg ennyire élesen és egyértelműen elválasztható kategóriák?

A cigánykutató antropológusok felhívják a figyelmet arra, hogy a cigányok nemcsak saját közösségükhöz tartoznak, hanem a nem cigány társadalomnak (egy egyértelműen íráson alapuló kultúrának) is részei,⁴ vagyis egyszerre vannak jelen egy dominánsan orális közegben és egy, az írásbeliség által meghatározott területen. Talán ennek lehet a következménye, hogy a döntően az oralitáson alapuló világukban mégis megtalálható az írásbeliség, az általuk előállított írásokban pedig jelen van a szóbeliség (vö. Williams 2000a:318), vagyis hogy írott és beszélt nyelv oly éles és általános distinkciója nem működik a cigány kultúra esetében. Tehát esetükben valószínűleg „túl kell jutnunk az írásbeli és a szóbeli mechanikus szembeállításán, illetve ennek a cigány – nem cigány megkülönböztetésre való ráerőszakolásán” (Williams 2000a:305), és kérdéseinknek – a williamsi módszerhez hasonlóan⁵ – éppen arra a speciális, változatos, „néha kifejezetten bonyolult” viszonyra kell irányulniuk, amely a cigány kultúrában létrejöhöz az írásbeliség és a szóbeliség között.

A levél „stílusa”

Az alábbiakban olvasható elemzés azon stílusfogalom értelmezési kereteit igyekszik bemutatni, amelyek segítségével nyelvi szempontból elemezhetővé válik a gömbaljai cigányok néhány írásos tevékenysége, illetve kiemelve és részletesebben tárgyalva egy konkrét szerelmes levél. „Az eltérő nyelvméletek, nyelvfelfogások ugyanis eltérő stílusmeghatározásokat és stílus kifejezéseket eredményeznek.” (Tolcsvai Nagy 1996:11.) Az itt olvasható stilisztika nyelvészeti szempontból pragmatikai, ezen belül is a beszélés a néprajzhoz és a nyelvészeti antropológiához kötődik, kommunikációelméleti szempontból interakciós, nyelvfilozófiai szempontból pedig hermeneutikai alapozású (vö. Tolcsvai Nagy 1996:17). Ebben a keretben a stílus nem mint a normától való eltérés (*écart*, *déviation*) vagy mint általános és statikus rendezőelv, esetleg mint felszíni szerkezet jelenik meg, hanem viszonyjelenségként kerül előtérbe.

„A nyelvhasználat módja tanúskodik a beszélő és az író környezetéhez és címzettjéhez való viszonyulásának módjáról, azt is elárulja, hogy a beszélő és az író hogyan

alkotja meg magának azt a valóságot, amely körül a mindenkori szöveg vagy beszédaktus forog. Ha a nyelv tulajdonképpen teljesítménye az, hogy ilyenformán kapcsolatokat hozzon létre, azaz valóságképző viszonyokat állítson elő, akkor a stilisztikai jegy olyan jelként válik megragadhatóvá, amely arra a nyelvhasználatban újra és újra létrejövő kapcsolatteremtésre utal, amely során a beszélő és a címzett, és az őket körülvevő világ egymással egyfajta viszonyba lép.” (Anderegg 1995:248.)

Látnunk kell tehát, hogy szövegeink minden esetben valamilyen viszonyrendszerben jelennek meg, és ezt a viszonyrendszert erősítik, hozzák újra létre és alakítják. Létezik tehát egy keret, amelybe egyrészt beleíródnak, és amelyet – másrészt – újraalkotnak, vagyis egy olyan dinamikus típus-példány viszony, ami az újabb és újabb szövegek keletkezésével folyamatosan újraprendeződik.

Ugyanakkor a viszonyrendszer, amelyben a szöveg előttünk megjelenik, nem objektíve adott, és bár természetesen a szöveg tehet és leggyakrabban tesz is utalásokat saját keretének kijelölésére (például saját műfajára), az értelmező feladata lesz, hogy a szöveg által felkínált keretjavaslatok közül valamelyikben – nyilván a saját nézőpontja számára legrelevánsabbnak tűnőben – elhelyezze azt. A kezünkben lévő szerelmes levelek elhelyezhetők lennének például a levél műfajon belül a szerelmes levelek között, de mivel a levelek írói és olvasói e műfajnak a gádzsó világban való létezési formáiról szinte semmit sem tudnak (legfőképp csak annyit, hogy léteznek), és „szabályos”, vagyis a nem cigány világ levélírási hagyományában kialakult kritériumait (mint azt a konkrét elemzésből látni fogjuk) csak minimális szinten ismerik, viszont csoportjuk mindennapi kommunikációjában konkrét kompetenciával rendelkeznek, számunkra érdekesebb lehet interakciós szokásaik és stratégiáik viszonyában olvasni ezeket a leveleket.

Interpretációnk tehát nem a szövegtípus-kritériumokat felállító formális szövegtipológia keretében íródik (bár nem állítjuk, hogy egy másik szemléletmód szerint, amely inkább a normától való eltérés stilisztikai hagyományához kapcsolódna, egy ilyen keretben történő értelmezés lehetetlen lenne), vagyis nem a levélhagyomány szövegváltozatainak és szövegtípusainak közegében foglalkozik a cigányok leveleivel. Inkább egy *interakciós elvű kommunikációtípológiához* kapcsolódva (Tolcsvai Nagy 1996:100), az adott cigány közösség „szövegfajtáinak” kontextusában próbálja értelmezni a leveleket. Szerintünk ugyanis a szövegfajta fogalmára, illetve az egyes szövegfajtákra objektív, az első látásra akcidentálisnak tűnő, pragmatikai tényezőktől független definíció aligha adható. Hiszen, mivel „a szövegfajták közötti különbségtevés a kommunikációban részt vevők számára fontos, és a különböző szövegtípusok jellemzőiről való tudás e résztvevők mindennapi tudásához tartozik [...] a szövegfajták, illetve a szövegfajta-fogalmak nem objektíven adottak, hanem a kommunikatív interakcióban konstituálódnak.” (Gühlichtet idézi Tolcsvai Nagy 1996:103.)

A gömbaljai cigányok írásai

A fentebb kifejtett elméleti háttér értelmében a szerelmes levelet a közösség egyéb kommunikációs aktusainak közegében értelmezzük. Ez a közeg, bár javarészt szóbeli kommunikációból áll, és benne a nyelvről – sőt (ahogy az ezt megelőző és ezt követő fejezetek állítják) a megésett dolgokról, a kialakuló viszonyokról és általában az őket körülvevő

világról – alapvetően mint beszédről gondolkoznak, és mint beszédről beszélnek, mégis létrejön az írásos kommunikációnak néhány sajátos formája.

Ezen írásos gyakorlatok és termékeik értelmezése megmutatja majd, hogy „a szóbeliségben az írásbeli és a szóbeli ezerféleképpen viszonyulhat egymáshoz” (Williams 2000a:318).

Az írás a gömbaljai cigány közösségben legfeltűnőbbben tetoválások formájában van jelen, amelyeket a közösség tagjai egymásnak készítenek, és amelyek az esetek legnagyobb részében neveket ábrázolnak; a hozzájuk közel álló személyek nevét. A férfiak legelső tetovált neve, amit tizenéves koruk elején a tetoválásra leginkább méltó szónak tartottak: „anyu”, aztán később felkerülhetnek még emellé a testvérek, a feleség és a gyerekek nevei is. *A tetovált írások szembetűnő jelenlétükkel egyrészt megmutatnak valamit a gömbaljai cigány kultúrának az állandósághoz, a szituációhoz, az emlékezéshez való viszonyáról, másrészt sajátos (írásbeli) karakterükkel szemben is haladnak ezek domináns, beszédbeli megjelenésével.*

A tetoválásokra mindig az aktuálisan legfontosabb személy neve kerül. A tetoválás pillanatában ez az aktualitás örök érvényűnek tűnik. A cigányok között ugyanakkor az aktuális beszéd alakulásának megfelelően a viszonyok akár pillanatonként változhatnak. Valakiről egyik nap még az az állítás hangzik el: „Akárhogy is testvérem, már nem foglalkozom vele többet. Úgy gondold el, Kati, hát mindennek lehordta a lányomat, hát elmondják nekem a cigányok, mindenféle utolsó kurvának. Hát nem testvérem nekem már az ilyen.” Néhány nap múlva, ha a dolgok úgy alakulnak, ugyanez a személy „a legjobb testvérem, egy se jöhet hozzá, egy se tett velem még annyi jót, Kati”. Ezek a kijelentések kimondásukkor sosem úgy jelennek meg, mint amelyeket a következő pillanatban meg lehet változtatni, jelentőségüket és komolyságukat tekintve valóban örök érvényű állításokként mondják ki őket. Vagyis ebben a tekintetben az állítás kimondása hasonlít a tetoválás felírására, mindkettő egy öröknek elgondolt viszonyt rögzít; csak hogy a tetoválás ott is marad. Gyakran a tetoválásokon szereplő nevek tulajdonosai már (éppen) „nem testvérei”, „nem gyerekei” a tetoválások tulajdonosának. Ugyanígy azon személyek neve, akiről a cigány közösségben nem igazán beszélnek (mint az elmúlt nagy kamaszkori szerelem, akiből nem lett feleség, de akire az, akiből feleség lett, egész életében féltékeny lesz,⁶ vagy egy meghalt családtag), a tetoválásokon jelen vannak, jelen maradnak.

Ezek a tetovált nevek sajátos jelentéssel bírhatnak az antropológus számára. Nemcsak azért, mert olyan dolgokat is „elmondanak”, melyeket a beszéd nem, és ezáltal rámutathatnak a csend helyeire, hanem sokkal inkább amiatt, mert egyik oldalról a kommunikációnak olyan szokatlannak tűnő, a többitől olyannyira eltérőnek látszó formáiként vannak jelen a közösségben (gondoljunk csak megváltoztathatatlanságkarakterükre vagy emlékszerőségükre), másrészt viszont kezelésük és a hozzájuk fűződő viszony annyira beleilleszkedik a beszédek sorába, és helye annyira magától értetődőnek tűnik, mintha egyáltalán nem kezdené ki az általános gyakorlatokat.

A hétköznapi beszédben gyakran úgy tűnik, hogy a tetoválások „használata” illeszkedik a cigány beszédstratégiák azon alapvető jellegzetességéhez, hogy a hivatkozás mindig a számukra megfelelő szöveghelyre történik, hogy az aktuális beszéd a korábban elhangzottakból mindig csak a neki abban a pillanatban megfelelőt idézi éppen létrehozandó abszolút igazságának tökéletes alátámasztójaként. Hiszen a tetoválás mutogató-

sa, vagyis az arra való hivatkozás és annak „beidézése” az éppen folyó beszédbe ehhez nagyon hasonló módon történik. Amikor például egy testvérpár között verekedés tört ki a telepen, és az eseményt látó vagy azt hírből halló összes többi testvér kötelességének érezte, hogy véleményt nyilvánítson az ügyben, azaz a konfliktusba kerültek valamelyike „mellett fogjon”, egyikük így érvelt: „Nem kéne így tennie azér az Oszinak se, hogy már azt a nagy fősvény apósát többre nézi, mint a saját testvérít. Mer’ az Adél mindig jó volt vele, az nevelte őt is, az nevelt az egészünket, hát anyánk helyett volt az anyánk nekünk az Adél. Látod-e? Hát csöpp gyerek voltam, hogy ideírtam a nevit, mer’ kérdezték a cigányok hát neked meg mi legyen, oszt nekem meg nem anyám jött eszembe nekem, hanem az Adél, oszt úgy mondtam az ő nevit, mer’ anyánk ki tudja, hol gépezett akkor. És én nem felejttem el aztat az Adélnak. Mer’ tudom én, milyen az Adél, meg hogy milyen szemtelen a családja, de akkor se... Az Osz meg az asszonya picájáért elfelejti azt a sok jót.” Ráadásul, az elhangzott beszélgetéseknek talán legfontosabb tulajdonsága, hogy fel sem merül vele kapcsolatban az igény a pont ugyanúgy történő reprodukcióra (hiszen valójában a hivatkozás eseménye a lényeg, a hivatkozás tartalma abban a pillanatban csak az aktuálisan előadott történet konstrukciójában érdekes), ugyanúgy a tetoválás, bár állandónak tűnik (fentebb „megváltoztathatatlanágkarakteréről” beszéltünk), a beszédhez hasonlóan kezd el működni, és lényegi tulajdonsága éppen hogy nem ez az állandóság, hanem az „iterabilitás”⁷ lesz. Elképzelhető például egy másik beszédhelyzet (állításom bizonyítása szempontjából nyilván meggyőzőbb lenne, ha nem csak egyéb beszédtapasztalataimra alapozva tétélezném fel e beszédhelyzet létrejöttének lehetőségét, hanem mondjuk részt is vettem volna egy ilyenben), amikor az imént idézett testvér a következőképpen beszélne: „Mekkora változás van az Adélon! Nem volt ő mindig ilyen a testvéreivel. Gyerekkoromban még a nevét is idetetováltattam, ebből is látszik, hogy akkoriban még másabb volt.”

A tetoválásban, úgy tűnik, szemléletes példát találtunk arra, hogy egy fizikailag állandónak tűnő jelenség a kulturális használatban miként lesz változékonnyá.

Az viszont még mindig nem világos, hogy mit kezdetünk a tetovált „szavak” emlékjellegével. A bőrbe írt nevek ezen tulajdonsága annyira szemben áll minden egyéb általunk tapasztalt gyakorlattal és viszonyulással, hogy szinte érthetlenné válik, miként lehet jelen a nevek tetoválása generációk óta a gömbaljai cigány kultúrában.

A csöndről itt csak azt az állítást előlegezzük meg, amely szerint a gömbaljai cigányoknak, úgy tűnik, a mienktől eltérő a viszonya az „eltávozott” személyekhez (a halottak ebben a tekintetben nagyban hasonlítanak a közösségből hosszú időre, esetleg végleg elkerült családtagokhoz). Amíg mi úgy gondoljuk, hogy az elmentek emlékeinkben, emlékeként vannak jelen, ezért emléktárgyakat őrzünk, és emlékhelyeket tisztelünk, addig náluk sokkal inkább valamiféle „valódi jelenlétről” van szó: nem is annyira a személy jelenlétéről, inkább a hozzá fűződő viszonyról. Ugyanakkor jelenléte sajátos néma jelenlét. Már nem szólhat bele a róla folyó beszéd alakításába, vagyis nem válaszolhat az esetleges vádakra, nem képviselheti a vitákban saját igazságát, nem alakíthatja tovább beszédével a percről percre változó viszonyokban saját megítélését és pozícióját: a beszédetől való távolléte ilyen értelemben kiszolgáltatottá tenné őt a valódi jelenléttel bíró cigányok szavaival szemben – persze csak ha az „itt maradt” cigányok beszélnének róla... Így viszont a csönd marad meg azon viszony helyén, amelyet folytatni, alakítani válasz híján már nem lehet, de ennek ellenére mégis jelen van...

Ugyanakkor az itt maradtoknak megvan az a kiváltságuk, hogy tovább folytathatják a beszédet, amiből az, aki elmegy, távozását követően kimarad. Mintha inkább ő – aki elmegy – veszítene el valamit, mégpedig talán a legfontosabbat: a további részvétel lehetőségét a csoport beszédében, mintha inkább neki lenne szüksége emlékekre... A meghaltak elégetik a tárgyait, de zsebébe cigit és gyújtót tesznek. Ő visz innen valamit magával, mert „Hát hagy szíjja, ha még nagy betegen se tudta letenni. Hát kitől kérhetne csórikám azon a nagy, hosszú úton? [...]”

A tetoválás emlékszerősége is ebben a (mienkhez képest) fordított elgondolásban fogalmazódik meg. Egy cigány férfi azt mondja: „Látod-e? Akkor íratam ide a nevit, amikor a börtönbe vittek, a szívem fölé íratam, hogy velem legyen úgy is, hogy odavagyok.” Egy cigány asszony pedig így beszél: „Szép sorjába ide íratom majd mind az egész családjaim nevit, meg alája a Rudiét is ideíratom, hogy úgy, az egészen mind, ha meghalok, azután is velem lesznek majd mind.”

Az írás a gömbaljai cigány közösségben a tetoválásokon kívül – jellemző módon – egy beszédfordulatban van jelen: „na, ezt fel kell írni” – amit az asszonyok leggyakrabban akkor mondanak, ha váratlanul olyan személytől kapnak valamit, aki általában nekik semmit sem ad, vagyis mondjuk inkább úgy, hogy akiről az adott beszédhelyzetben azt kell állítani, hogy máskor sosem ad. Az adás „gesztusát”, éppúgy ahogy a kérések teljesítésének vagy megtagadásának tudomásulvételét egyébként minden esetben sajátos beszédfordulatok kísérik. Abban az esetben is, ha valaki kérésére pozitív választ kap (ez tekinthető az ő ideológiáik szerint a „normális esetnek”), akkor is gyakran egy hasonló becsmélő fordulattal nyugtázza az eredményt. Mintha minden esetben bele lehetne érteni, hogy a megkért nem jó szívvel, hanem inkább a kérés kényszerének engedelmessé adta, amit adott.⁸

Egy korábbi tanulmányunkban ilyen kérés-adás nyelvjátékokat idéztünk: „»Menjél fiam át a mamádhoz, és mondd, küldjön már nekem néhány hagymát! – Szaladj már föl, lányom a keresztanyádhoz levesízítőért! Oszt ha már mész, mondd neki, küldjön le egy szál cigit is.« A másik, a megkért oldalon az adás gesztusát sűrű káromkodás követi: »Miért volt anyád reggel befele, talán kurélni, hogy még levesízítőt se tudott venni?«, és ugyanilyen szavak fogadják a kért dologgal visszaérkező gyereket: »Ó, a csöpp hagymák, amiket ez az asszony küld. Mit mondott fiam a mamád, mit csináljak vele, dugjam fel magamnak?«; mintha mindkét oldalon tudnák, hogy a kérést, ha azt teljesíteni tudják, nem lehet visszautasítani.” (Horváth 2002:263–264.)

A „Na, ezt fell kell írni!” beszédfordulat ugyanebbe a kérés-adás nyelvjátékba illeszkedik. Ennek a nyelvjátéknak jellemző tulajdonsága, hogy egy esetleges korábbi „nagylelkűséget” emlegetni „felhányásnak” minősül, vagyis a „fösvénység” egy bizonyítékát lehet benne látni („tudod mit, akkor inkább ne is adta volna, ha most meg így felhányogatja aztat”), hiszen az derül ki belőle, hogy az akkori adás nem jó szívvel történt. Az adás kölcsönössége nem annak folyamatjellegében van (vagyis nem egy „emlékszem én, hogy hajdanában kiségtett a bajból, most rajtam a sor, hogy a jószágát viszonzom” típusú gondolatmenetben értelmezhető), hanem sokkal inkább az alkalomról alkalomra megtörténő konkrét aktusokban rejlik. Egy folyamatra hivatkozni ebben a kontextusban teljesen mást, egyértelműen fösvénységet jelent: „láttam én, hogy nem úgy szívből adja, meg osztán később mindég fel is hányogatta”. A kérésre adandó pozitív válasz megtagadásának a korábbi „nagylelkűsége” való emlékeztetés nem lehet módja. Ez ugyanis

azonnal „felhányogatásnak” minősül, és csak még jobban felerősíti az adás elutasítását automatikusan követő fősvény ítéletet. A kérdésdialógusok alkalomról alkalomra történő újramezdése⁹ hozzájárul ahhoz, hogy a kérdéshez a csoporton belül ne kapcsolódjon szégyen. Az egyes kérés-szituációk speciális múlt nélkülsége mindenképpen összefüggésben van azzal, hogy a kérést gyakorlatilag pillanatról pillanatra szégyenkezés nélkül újra lehet kezdeni. Jól bizonyítja ezt a következő párbeszéd, amelynek dallama még most is a fülemben van, hiszen gömbaljai „családunknál” lakva szinte minden reggel erre a dialógusra ébredtem: „Rita nene, lefőzhetek a gázodon egy kávét? Főzzél, Csita, de megmondom szemedbe, első-utolsó volt!”

Ebben a pillanatnyiségben kell értelmeznünk a „na, ezt fel kell írni” fordulatot is. Egy alkalommal azonban az egyik gyerek komolyan vette a beszédnek ezt a fordulatát, így a szoba egyik falán a következő feliratot olvashatjuk: „Az Adél adott kávét.” Egy ilyen felírás pont pillanatnyiségától fosztaná meg az idézett kifejezést (Adél rámutathatna: „már a múltkor is adtam”), ha a gömbaljai cigány asszonyok törődnének a leírt szavakkal.

Az „írás” ebben a kontextusban tehát nem más, mint a gömbaljai cigány beszéd egy jellegzetes „műfajának” (amit mi e helyen kérés-adás nyelvjátéknak nevezünk el) egyik állandó fordulata.

Az írás a gömbaljai cigányok életében jelen van még az említetteken kívül úgy is, mint a gádzsók világával való találkozás egyik fontos epizódjának kikerülhetetlen tartozéka. A találkozás az iskolával mindenképpen az írással való találkozást is jelenti számukra annak ellenére, hogy az írás az ott javasolttól nagyon eltérő módon válik aztán saját világuk részévé. Az írást a gyerekek hazahozzák iskolai füzetükben, amelyek azonban otthon a legtrikább esetben kerülnek elő, sőt igyekeznek minél jobban eldugni őket („tedd fel már, lányom, a szekrény tetejére, mer’ oszt elhányja tőled még valamelyik”), nehogy azok az otthoni élet részeivé váljanak, vagyis nehogy a kisgyerekek játékszerei legyenek, vagy nehogy esetleg egy óvatlan pillanatban valaki gyűjtősnak használja őket.

A következő – korábban már más kontextusban elmondott – történet véleményünk szerint sok mindent elárul a cigány szülők és az iskola viszonyáról, mégpedig a két világ íráshoz való viszonyán keresztül: „Nyár elején az óvodában szülői értekezletet tartottak a nagycsoportos gyerekek szüleinek, ahol az elsős tanító néni bemutatkozhatott, és elmondhatta a leglényegesebb tudnivalókat. Savanyú kérte, menjek el vele az idegen környezetbe: »ki tudja, mit akarnak ott tőlünk... bár sok cigány lesz, azért jó lesz, hogy ott vagy, te értesz ezekhez a dolgokhoz.« Amikor megérkeztünk, tényleg voltak már ott más cigány szülők is, természetesen közéjük ültünk, mint ahogy ugyanezt tették az utánunk érkező többi cigányok is. Mivel mindenki inkább a »sajátjai között« foglalt helyet, hamarosan kialakult a két oldal, egyikén magyarok, a másikon cigányok... Egy cigány asszony késve érkezik, nem is figyel, mit csinál, annyira zavarban van, leül a magyarok közé. A »cigány oldalon« elkezdődik a sugdolózás: »Figyelitek, ő már magyar asszony lett!« Hamarosan az asszony is felméri a helyzetet, hogy nem jó helyen van, hogy az övéi a másik oldalon ülnek. Ekkor már nem érdekli, hogy mennyire kínos, még egyszer bocsánatot kér, és átül közéjük, amit a többiek egy cinkos mosollyal jutalmaznak... A tanító néni a fontos dátumokat és a beszerzendő tanszerek listáját kezdi diktálni, a magyar szülők előtt már ott vannak a jegyzetfüzetek és határidőnaplók, a cigányoknak viszont az óvónők (akik erre a szituációra láthatólag már előre felkészültek) osztanak ki tollakat és papírokat, amiket ők zavart mosollyal vesznek el, amíg végül Sa-

vanyú meg nem szólal: »Hát én nem szégyellem, én nem tudok írni« [...] Savanyú ötletére begyűjtöm a cigány szülőknek kiosztott lapokat, és írni kezdem, amit a tanítónó diktál. Savanyú büszke rám a többiek előtt: »Lássátok, milyen szépen tud írni, amíg a magyarok egyet írnak, addigra ő leírja az egészünknek«. A tanítónó ezek után körbeadja a tankönyveket és munkafüzeteket, majd jó egyórás előadásban beszámol a módszerről, amellyel a gyerekeket megtanítja majd írni, olvasni... A cigány szülők türelmesen hallgatják a tanítónót (aki egy idő után nekik szinte háttal, kizárólag a magyar szülőknek magyaráz), bár kis idő elteltével elkezdődik a sugdolózás arról, hogy miként lehetne utazásit kérni, hogy a gyerekeket fel tudják vinni Miskolcra az iskolaérettségi vizsgálatra...» (Horváth 2002:277.)

Ebben az esetben az írás mint képesség jelenik meg, pontosabban mint a tudás olyan formája, amelynek birtoklása lehetővé teszi a boldogulást a gádzsó környezetben. Ugyanakkor, mivel jelenlétem biztosította ezt a boldogulást, személyem ebben az esetben (a kapott dicséretre hivatkozva állíthatom) tökéletesen helyettesítette az írást. Egy írni tudó gádzsó birtoklása ugyanannyit ért, mint az írás képességének birtoklása...

Rudi egy kis fekete füzetbe írja együttese, a gömbaljai Kicsi Virág együttes dalszövegeit. Csak azokat a szövegeket jegyzi le, amelyeket valóban ők találtak ki (vagyis ő maga, mert hát ő lenne a zenekar „dalszövegírója”). Az együttes többi tagja, bár természetesen tudnak Rudi dalszöveges füzetéről (sőt, mint látni fogjuk, a megfelelő pillanatokban még beszélnek is róla), azt azonban sosem nézik meg, sosem keresik benne vissza az „eredeti” verziót, még akkor sem, ha esetleg heves vita alakul ki köztük az egyes változatok használhatóságáról. „Hol érdekel engem, hogy a Rudi miket írogat. Éneklek, ahogy az eszembe gyön, oszt úgy lesz a jó” – mondja egyikük. A dalok lejegyzése tehát nem arra szolgál, hogy az állandóvá vált szöveget nehogy elfelejtsék, hogy azokat aztán közülük akárki visszakereshesse és megtanulhassa. A füzet csak a dalok lejegyzésekor kerül elő, és valószínűleg az együttes többi tagjának kezében sohasem volt. Akkor mégis hogyan kap jelentést Rudi dalszöveges füzete mint az írás egy speciális változata a gömbaljai cigány közösségben?

A közösségen belüli énekléskor a dalok szövegei nem állandóak; van, hogy csak egyes szavak változnak bennük, attól függően, hogy az aktuális éneklő hogyan értette, amikor megtanulta, de olyan is előfordul, hogy az állandó dallamra az aktuális történéseket költik dalba. Így újabb és újabb dalok minden pillanatban keletkezhetnek, és lejegyzés híján rögtön el is felejtődnek, bár egy-egy szellemesnek ítélt fordulat a következő dalokba is átkerül, sőt a mindennapi beszéd is átvesz belőlük néhányat. Ugyanakkor ezek mellett az „improvizált dalok” mellett az együttesnek van egy saját (ezeknél jóval „stabilabb”) repertoárja, amelynek dalait (nagyjából) ugyanúgy éneklő a zenekar minden tagja. A Kicsi Virág együttes oláh cigány folklórzenét játszik, a szövegeket gyakran saját maguk „magyarra fordítják” vagyis – mivel cigányul nem tudnak – magyar szöveget találnak ki hozzá. Hasonlóan működik ez más falvak cigány együtteseinél is, így minden csapatnak kialakulnak a „saját számai”, melyeket féltve őriznek, és amelyek eredetiségét – saját családjuk szinte minden tagjának megátkozásával – bármikor garantálnák.

Míg a falun belül az aktuális cigány slágerek minél adekvátabb ismerete, azok megtanulása és sajátá tétele önnön cigányságuk megerősítéseként és folyamatos újraalkotásaként értelmezhető, vagyis mint valamiféle létező (és a „cigánykazzetákról” megismerhető) cigány ideálhoz való törekvés fogható fel,¹⁰ addig a falun kívül, más cigányokkal

találkozva ezek a dalok saját különbözőségük bizonyítékai lesznek. Az idegen cigányokkal való kapcsolataikban a saját dalok megmutatására általában a versenyzés szituációjában kerül sor – ezúttal nem csak azért, mert a cigány férfiak közötti szinte minden kapcsolatot meghatároz valamiféle rivalizálás (vö. Kovai 2004) –, hiszen ezek helyszínei a nagyobb települések kisebbségi önkormányzatai által szervezett cigány „ki mit tud”-ok.

Az eredetiség ebben a kontextusban azt jelenti, hogy ugyanazokat a kereteket felhasználva (egy alkalomra mindig ugyanabból a körülből harminc éppen legdivatosabb cigány számból válogatnak az együttesek) ki tudja a lehető legjobban elmondani saját cigányságát... Antropológustársam a gömbaljai cigány életre jellemző rivalizálási módról úgy ír, mint az állandó kitűnni, különbözni vágyás és a folyamatos hasonulni akarás játékaról. Úgy tűnik, ez a játék a cigány „ki mit tud”-on is folyik, és meghatározza az ottani, idegen cigányokkal való kapcsolatot. Ebből a szempontból mindegy, hogy a fellépőruháról vagy az elénekelt számokról van-e szó, azoknak egyszerre kell ugyanolyannak lenni (valamiféle eredetihez, „kajjagoshoz” tartani), és különbözni attól. Az oláh cigányul éneklőkről azért vannak rossz véleményekkel, mert „azok azt se tudják, mit énekelnek”, tehát „nem tudják úgy átérezni a dalt”, pedig hát a „beleérzésen van a lényeg”...

A verseny helyzetében, illetve annak utólagos kitárgyalásakor már az eredetiségen van a hangsúly: a hasonló selyemingek különbözőzésén, az eredetileg talán „ugyanazon dalok” különböző előadásán... Ezekben az utólagos, heves, gyakran sértett értékelésekben fogalmazódik meg a kérdés: ki lopta el kinek a dalát, és ezen a ponton kerül elő Rudi fekete dalszöveges füzet. Természetesen nem konkrétan, hiszen az természetesen otthon van (a gyerekek elől jó elzárva), a fiókban, hanem a szavakban, melyekkel a dalok hiteles eredetét bizonygatják...

Andor levele Zitának

„Kedves Zita

Ne haragudj, hogy levelemmel megzavarlak De még nem tutalak elfelejteni és úgy dontottem hogy még meg kéne próbálkozni ezen az egészen és hamég járnál velem akor írj vagy üzeny én bármikor járok én még vár bármik nefeled én várok!!!”

Említettük már, hogy – némileg leegyszerűsítve fogalmazva – a gömbaljai cigány közösségben a dolgok attól vannak jelen, hogy belekerülnek az állandó beszédbe, abban újra és újra, más és más formában mindig létrejönnek és értelmeződnek. Ennek megfelelően a kamaszok, ha egymásba szeretnek, és járni akarnak egymással, üzengetni kezdenek a többi gyerekekkel. Az üzeneteket mindig más és más személy viszi, a válaszokat a fiú és a lány oldalán is hosszas értelmezés és megvitatás követi, majd hosszas beszéd arról, hogy mi legyen a következő viszontválasz. A szerelmesekről való beszéd hamarosan kívül kerül az „érintett” kamaszok, a hírvívő gyerekek világán, és belekerül a felnőttek beszédébe is. Itt a hangsúlyok a témával kapcsolatban természetesen már más dolgokra esnek (hogy a szerelmesek nem „testvérek”-e, hogy nem túl fiatal-e még a lány, stb.), de az, hogy az eset a felnőttek beszédében is jelen van, csak létező és valóságos voltát bizonyítja. A kapcsolat sorsa legalább annyira függ attól, hogy a különböző diskurzusokban miként jelenik meg és értelmeződik, mint egyéb tényezőktől, például attól, hogy a fiata-

lok hogyan éreznek egymás iránt. Az üzengetés láncolatában a kimondott szavak átformálódnak, az üzenetek kitárgyalásakor átértelmeződnek, a pletykákban és a témáról folyó beszélgetésekben különböző ideologikus tartalmakkal telítődnek. A szerelmeseknek a különböző érdekekkel telített szavak forgatagában kell kiigazodni, anélkül hogy valaha is biztosak lennének benne, valójában mit is mondott a másik. A beszédnek tehát a szerelmesek viszonyának alakulásában (is) óriási jelentősége van.¹¹

A szerelmes levél is az írás közösségi jelenlétének egyik válfaja, mégpedig egy viszonylag új változata. Megjelenése szorosan kapcsolódik a gyerekek rendszeres iskolába járásához, ahol az írás és az olvasás képességét valamilyen szinten mindenki elsajátítja.¹² A szerelmes levél (mint látni fogjuk) az üzengetés – egy rájuk tipikusan jellemző beszédforma – egyik változataként kerül be a cigányok „nyelvi repertoárjába”. A gyerekek kezébe az iskolába járás révén egy újfajta tudás kerül, amelyet valamilyen módon alkalmazni kezdenek saját világukban. Itt azonban (eltávolodva az iskolában javasolt kezelésmódjától és használatától) az írás másképp kezd működni, más viszonyba lép orális környezetével.

A szerelmes levelek keletkezését mi úgy képzeljük, hogy azokat valaki a legnagyobb titokban, lehetőleg éjszaka írja, aztán szintén a legnagyobb titokban eljuttatja szerelmesének, aki a benne foglaltakat természetesen a legbizalmasabban kezeli, annak tartalmát (pironkodva) csak a hozzá legközelebb álló személy előtt meri felfedni, stb. A szerelmes levél kezelésének ez a módja valószínűleg teljességgel értelmetlennek tűnne a cigányok szemében, hiszen – amint az üzenetek esetében is láttuk – számukra ami „titokban van tartva”, amiről csönd van, az olyan, mintha nem is lenne jelen...

Andor (12), amikor levelét megírta, azt a környezetében mindenkinek megmutatta.¹³ A levél egyszerre volt bizonyítéka szándéka komolyságának és saját vagányságának. A forma eredetiségének célja nemcsak az, hogy Zitát (12) levegye a lábáról, hanem hogy felhívja a figyelmet a benne foglaltak létezésére. Az üzengetés ekkor már ugyanis hónapok óta folyt, elkopott formává vált, egyre kevesebben beszéltek a kamaszok közti viszonyról, amelynek létezése (emiatt) napról napra bizonytalanabbá vált. Viszont a levél újszerűségével maga a forma lett beszédteéma: „Tudtad, hogy az Andor levelet írt a Zitának?” A szerelmes levelet Zita sokaknak megmutatta, vagy legalábbis beszámolt létezéséről (ami, úgy tűnt, a megmutatással tökéletesen egyenértékű), majd az első kérésre nekünk adta. Nem lényeges tehát számára a levélnek mint írásnak azon funkciója, hogy változatlanságával megőriz valamit, hogy bármikor objektív hivatkozási pontként szolgálhat, stb. – úgy tűnik, a levél nem is mint írás válik fontossá számára.

A levél nem kizárólag azért született (ahogy az üzengetés sem feltétlenül azt a célt szolgálja), hogy mondanivalójával a személyek közötti viszonyról újat mondjon, hanem azért, hogy a fennálló viszony létezését megerősítse. Ebben a tekintetben a „szerepe” hasonlít a Seine-Saint-Denis-ben egy rabhoz írt levelekhez (Williams 2000a:307–309), hiszen itt sem a levélnek azt a lehetséges funkcióját használják ki, ami abban a képességében rejlik, hogy információt és invenciót hordozhat; sokkal inkább azt, hogy a maga módján folytatja a jelenlétet biztosító beszédet – míg ott egy raboskodó férfi személyének jelenléte a tét, a mi esetünkben egy szerelmi viszony jelenné tétele folyik. Sőt, Williams (2000a:308) azt állítja, hogy: „az írásbeliség itt nem a jelenlét helyettesítője, hanem maga a jelenlét”. Ebből következik, hogy mind a két esetben inkább „A levél ténye a fontos, nem a tartalma [...] Kedvünk lenne [...] az írásbeliség szóbeli használatáról beszélni” (Williams 2000a:309).

Ugyanakkor – bár láthatjuk, hogy a levél funkciója leginkább a beszélt nyelv egyik típusának felel meg a cigány közösség nyelvhasználatában – az írásos formának mint stratégiának mégis jelentős szerepe van. Vagyis annak ellenére, hogy a levél kezelési módja (kollektív létrehozása, befogadása és értelmezése, a szöveg állandóságának lényegtelen-sége stb.) nemigen különbözik beszélt nyelvi alternatívája, az üzenet kezelési módjától, ugyanakkor mégis nagyobb jelentőséget tulajdonítanak az írott formának.

Tehát azt talán egyértelműen állíthatjuk, hogy írás és beszéd egymást kizáró kettős-sége e helyütt a funkcióban és a használatban eltűnik, az viszont egyáltalán nem biztos, hogy ez minden tekintetben hasonlóan történik a raboskodó cigány férfiak írt leveleiben lezajlott „eltűnéshez”. Hiszen ott az írás valójában nem más, mint a beszéd aktuális hordozója, a beszéd „meghosszabbodása”, kiterjesztése arra a szituációra, amikor az egyik beszélő hiányzik, és jelenlétét meg kell teremteni. Williams ebben az esetben nem mond semmit a jelenlét megteremtésének mikéntjéről, vagyis a megszólalás módjáról (az írás „stílusáról”), annak esetleges különbségeiről a szokványos, beszédbeli jelenlétteremtéssel szemben. Szerinte a rabhoz írt levelek esetében csak a „megszólalás” fatikus (kapcsolatteremtő és fenntartó) karaktere a kiemelendő és fontos (vagy ahogy az idézett táblázatban szerepel: „csak a levél ténye fontos”), így megfogalmazásukkal kapcsolatban az az egyetlen követelmény lényeges, „hogy képesek legyenek szóbeli üzenetként hatni”, ezt pedig ismétlődő karakterük biztosíthatja számukra.¹⁴

Esetünkben azonban – mint említettük – az írásnak mint formának is jelentősége van, és ebben az értelemben Andor levele Zitának jobban hasonlít azokra a levelekre, amiket Garçonnet diktál.

Bartha Csilla saját (nyelvi) tapasztalatainkra hivatkozva táblázatban foglalja össze az írott és beszélt nyelv általánosan meghatározható jellegzetességeit, illetve kategorikus oppozíciójukat. Eszerint a beszélt nyelv legalapvetőbb tulajdonságai: a szintaxis kevésbé strukturált, félbehagyottak a mondatok, kevesebb az alárendelés, kerüli a passzívumot, diskurzusjelölők (hát, szóval, tudod stb.), töltelékelemek, hezitáció, kevésbé explicit, rövidebb egységekből áll, ismétlődő szerkezetek, helyettesítés, a deiktikus formák (személyre, helyre, időre) túlsúlya. Az ezzel szemben meghatározható írott nyelvben viszont: metalingvisztikai jelölők, logikai konnektorok nagy száma, erősebbek a retorikai szervezők, explicit, hosszabb egységek, alany-állítmány alapú szerveződés, az ismétlődések tudatos kerülése, gazdag utalási rendszer. A következőkben azt láthatjuk, hogy egy ilyen jellegű felosztást mennyire elbizonytalanít például az általunk kiválasztott cigány levél írásbeli szóbelisége/szóbeli írásbelisége.

A levél egyrészt megfelel az írásbeliség leglényegesebb kritériumának, vagyis valamilyen anyagi hordozóra íródott, és olvasni lehet, ugyanakkor (ha a táblázat kritériumait alkalmazzuk) szinte kizárólag a beszélt nyelv jellegzetességei fedezhetők fel benne.

Ugyanakkor az írás területéhez tartozását a levélírás hagyományos formuláinak időnkénti alkalmazása is bizonyíthatja, melyeket a gyerekek az iskolai gyakorlatokból ismerhetnek. Így a megszólítás („Kedves Zita”) és a bevezető formula („ne haragudj, hogy levelemmel megzavarlak”) mindenképpen az írás világához kapcsolja.

Az oralitás világából az olyan jellegű fordulatok, hogy „ne haragudj, hogy zavarlak” tökéletesen hiányoznak, hiszen ott fel sem merül, hogy valakinek a beszéde bárkit is zavarhatna. Ha ugyanis bárkinek a megszólalását kifogásolnák, az azt jelentené, valójában jelenlétét tartják zavarónak. Ez pedig olyan mértékű sértés és botrány¹⁵ lenne, amelyet

én magam a gömbaljai cigányoknál lakva más cigánnyal szemben sosem tapasztaltam. Ahogy azt se hallottam sosem, hogy egy cigány házba betérő valaha is megkérdezné, hogy látogatásával zavarja-e az ott lévőket, vagy hogy a háztulajdonos kiküldene valakit otthonából,¹⁶ úgy az se merül fel senkiben, hogy szavainak a kimondása zavarhat bárkit is, vagy hogy akárkinek a megszólalása őt zavarhatná. Persze a kimondott dolgok lehetnek sértők, bántók, válhatnak ki ellenérzést, gúnyt stb., de magának a beszéd jelenlétének adekvátsága (természetesen itt a „cigányos beszédről” van szó) nem kérdőjelezhető meg. A kellemetlennek tűnő beszédet csendre intéssel nem is lehet megállítani, legfeljebb egy azt helyre tevő vagy kikezdő saját beszéddel – ez viszont további beszédeket eredményez majd... Ahogy azt korábban mondtuk: „a belső beszédben a cigánynak nincsenek eszközei arra, hogy elhallgattassa a másikat, bármiféle kísérlet a beszéd megállítására lehetetlen, a fenyegetések is, amelyek erre irányulnának (»Széthúzom a szádat!« vagy durvábban: »Ráülök a szádra!«) beszédfordulatokká válnak” (Horváth 2002:243).

Vagyis a beszéd sosem tűnik zavarónak, a hallgatás viszont annál inkább. Természetesen (ahogy korábban elmondtuk) vannak olyan speciális helyzetek és viszonyok, amikor a hallgatásnak is megvan a helye, a mindennapi társalgásban azonban az a személy, aki hallgat, saját jelenlétét vonja ki az adott beszélgetésből, és ezt a cigányok mindenképpen rossz néven veszik. Az adás mint az élet minden területén jelen lévő mindenható elv természetesen ebben a kontextusban is megmutatkozik. Adni kell. A beszélgetéshez hozzá kell tenni a saját hangod, vagyis a közösséghez saját személyedet. Ha hallgatsz, kényes vagy („Dik, má’ hozzánk se szóltok? Ilyen kényesek lettetek?” – kezdődik viccelődve a beszédbe elegyedés két cigány csoport között), vagyis el akarsz határolódní a beszédben részt vevőktől. Ennek megfelelően a hallgatagságot mint tulajdonságot önmagában nem ismerik a gömbaljai cigányok (sose hallottam, hogy valakire ezt mondták volna). Ha valaki csöndes – ami érdekes módon ebben a közösségben mintha csak férfikkal fordulhatna elő, csöndes nőekkel nem találkoztunk – azt „kényesnek”, „magának valónak”, „magába fordulónak” tartják, vagyis valamiféle „veszélyes” dolgot kapcsolnak hozzá.¹⁷

Összegzés

Azt hiszem, mindenkinek feltűnt, hogy gondolatmenetünk milyen messzire elkanyarodott a Zitának írt szerelmes levéltől. Végül is az elmondottakkal csupán azt próbáltuk igazolni, hogy a levél elején szereplő formula milyen messze viszi szövegünket a szóbeliség világától.¹⁸

A levélformulákon kívül egy másfajta, a levelet az „írásbeliség területéhez” kapcsoló – a cigányok világához közelebb álló – írás is megjelenik. A levél végén ugyanis – akár csak a tetoválásokon – egy szívbe beleírva az „Andor+Zita” és a „love” felirat olvasható.

Az, hogy a levél végén a gyerek Andornak nevezi meg magát, szintén az írásosság jellegzetességeként fogható fel, hiszen bár őt hivatalosan (vagyis amikor leírják nevét) tényleg Andornak hívják, a közösségen belül (apja után) mégis mindenki Marcinak szólítja.¹⁹

A levél tehát mind funkcióját, mind használatát, mind stílusát tekintve egyszerre tartozik az írás és az oralitás területéhez, az írásbeli forma a beszédbelinek egy változa-

tává válik, vagyis miközben mindkettő egyszerre van jelen, elmosódik a határ írásbeliség és szóbeliség között. Esetükben valóban „túl kell jutnunk az írásbeli és a szóbeli mechanikus szembeállításán”.

Vajon ez a levél a szóbeliség vagy az írásbeliség területéhez tartozik? Egyáltalán, el kell-e ezt döntenünk, vagy elég, ha bemutatjuk azokat a bonyolult viszonyokat, amelyek szóbeliség és írásbeliség találkozása ebben az esetben létrehoz? Vajon milyen javaslatot fogalmaz meg nekünk ennek a viszonyoknak a kezelésével kapcsolatban Ándor (a szerző), amikor levele utolsó mondatában arra szólítja fel Zitát, hogy „akor írj vagy üzeny”?

JEGYZETEK

1. A párizsi régió kalderásainak kereskedelmi tevékenységéhez hozzátartozik az úgynevezett házalókártyák használata. Ezek „kapukat nyitnak meg előttük [...] biztosítják a tiszteletet, garantálják a törvényességet (szerepel rajtuk egy szakmai nyilvántartási szám), tájékoztatják az ügyfelet, felsorolva a kézműves által felajánlott szolgáltatásokat. A romák egymás névjegykártyáit másolják, ugyanazok a formulák járnak körbe, és előfordul, hogy a kártyán szereplő szolgáltatások nem egyeznek a listát felmutató egyén valódi mesterségeivel. Mit számít az! A romák nem azt várják az írástól, hogy a valóságot tükrözze, hanem azt, hogy elvezesse őket ahhoz a személyhez, akitől egy jó megrendelés várható. Ebből a szempontból nincs különbség egy kézműves-specialista látogatókártyája és egy gyűrtött cédula között, amely egy száműzött család szerencsétlenségeit meséli el, amelyet jugoszláv vagy román kislányok mutatnak fel – anélkül, hogy el tudnák olvasni – a párizsi metró utasainak. Az írás nem más, mint előregyártott formulák tára, amelyből mindig ki kell halászni az aktuálisat.” (Williams 2000a:309.)
2. „[...] a cigányok tisztában vannak azzal, hogy az írott dokumentumok milyen jelentőséggel bírnak a gádzsók körében, és hagyományos gazdasági kapcsolataik során ki is használják annak előnyeit. Az üstfoltozó kézműveseknek van névjegyük, és adnak számlát, a szőnyegárusok és a régiségkereskedők szórólapokat dobálnak a postaládákba és újsághirdetéseket adnak föl, a koldusok pedig teleírt papírlapokat tartanak maguk előtt az aluljárókban [...]” (Williams 2000b:258).
3. Piasere a cigányok „titkos” jeleiről írt tanulmányában (Piasere 1995:83–105) megkülönbözteti a cigányoknak a gádzsókhoz és a cigányokhoz szóló kommunikációját, de azt állítja, az írás – ha más formában is, de – mindkettőben jelen van. Piaserének az a véleménye, hogy a cigányok „titkos” jelei esetében „valakinek fenntartott jelekről van szó, még hozzá kifejezetten a cigány és cigány közti kommunikációs helyzetekben. Szerinte ebben elsősorban az a fontos, hogy az írás ne képezze részét a cigány és cigány közötti viszonyoknak, ezért hozták létre egy olyan változatát, ami nem sérti a cigány és cigány kapcsolat eredeti struktúráját.” (Prónai 2000:336.)
4. Az antropológusok, úgy tűnik, egyetértenek abban, hogy „a cigányok elképzeléseit nem szemlélhetjük a tágabb társadalomtól függetlenül” (Okely 1983:78), és hogy ha „a kutató elfeledkezik arról, hogy a cigányoknak folyamatosan választ kell adniuk a velük érintkező társadalmak által felajánlott vagy rájuk kényszerített feltételekre, fennáll annak a veszélye, hogy a tanulmányozott népcsoportot úgy fogja vizsgálni, mintha annak tagjai egy zártnak tekintett térben és mozdulatlan érzett időben élnének (Williamset idézi Prónai 1995:67). Tehát „a cigányok által mintának tekintett életformát [...] nem érthetjük meg, ha csak önmagában szemléljük, hiszen a romák nem társadalmi és kulturális elszigeteltségben élnek, hanem többé vagy kevés-

bé tudatosan az őket körülvevő magyarvilágban megtapasztalt eszmékkel és gyakorlattal szemben építik fel a cigány szokás képét.” (Stewart 1994:191.)

5. Williams (2000a:305–319) hat példán keresztül mutatja be írásbeliség és szóbeliség különböző viszonyait, majd összegzésül ezeket táblázatba foglalja (Williams 2000a:318):

<i>Helyzet</i>	<i>Művelet</i>	<i>Írásbeli-szóbeli kapcsolata</i>
Garçonnet diktál	„írásbeli nyelven beszél”	írásbeli a szóbeliben
Levelek egy rabnak	„csak a levél ténye fontos”	az írásbeli szóbelivé válik
A házalók névjegykártyái	„a házaló írásbeli nyelven beszél”	az írásbeli és a szóbeli egyenértékű
Szakácskönyv	„írás, amely szóbelinek hangzik”	a szóbeli írásban van; a szóbeli írásbelivé válik
A Szentírás, románész	„ami nem működik, nyelven az a fordítás”	a szóbeli és az írásbeli elkülönül
Kárásoké	„Boj azonos Engleberttel”	az írásbeli és a szóbeli összeolvadása

6. Ebben az esetben természetesen nem magáról a személyről nem beszélnek a közösségben, hanem az a viszony nem kerül szóba, amelynek „emlékét” a tetoválás őrzi.
7. Az iterabilitás fogalmát Derrida (1972:375, 377, 381) vezeti be mint a nyelv egyik alapvető tulajdonságát.
8. Kérés és adás jelentéseinek értelmezéséről a gömbaljai cigány közösségben lásd még Horváth 2004:110–122.
9. Minden egyes kérésre az adott szituációban kell megfelelni, bármilyen deiktikus – például a múltira történő – hivatkozás nélkül. A megkért félnek az adott helyzetben kell a leginkább úgy forgatni a szót, hogy miközben a lehető legkevésbé adja, a legkisebb eséllyel minősüljön fősvénynek. Egy ilyen keretben értelmezhető a kérés – adás – visszautasítás sajátos nyelvjátéka.
10. „Ó, Rudi bátya, hát nehogy már azt a képet ne tedd ki, hát azon vagy a legdzsukerebb, azon tisztára olyan vagy, mint a Bódi Guszti! Amikor elsőnek megláttam, hát én rendesen azt hittem, hogy a Bódi Guszti van rajta, oszt úgy láttam, hogy hát az nem is a Bódi Guszti, hát az a Rudi bátya!”
11. Antropológustársam (egy ettől teljesen eltérő kontextusban) szintén Zita és Andor viszonyáról ír: „Ahhoz, hogy egy kapcsolat működjön, a fiatalok valahogyan bevonják és felhasználják a többiek: Zita és Andor szerelmek. A telep összes gyereke valamilyen módon szereplője a történetnek, sőt még a telepen kívüli fiatalok is. Csabit és Pepit Andor hol kémnek, hol testőrnek alkalmazza Zita mellett. Tibike, aki »gizda« gyerekeknek tartja Andort, rögtön értesíti Zitát, ha tudomást szerez a fiú félrelépéseiről. Margitnak Zita más fiúkról lelkesedik, remélve, hogy Margit majd szétkürtöli, így »szíjja a vérit« a más lányokat is csábítgató Andornak. Andor haverjai, Beki és Krisztián folyton közvetítenek, kétes feladójú üzeneteket visznek stb., stb. Mindenki hozzászól valahogy az ügyhöz, akár egy pletykával vagy híreszteléssel, Zita és Andor szerelme szinte a többiek által történik. Az együtt járó párnak erősnek kell lenni, hogy a beszédek forgatagában el ne veszítsék egymást”. (Kovai 2004.)
12. „Úgy gondolom, hogy ha saját írástermékeik alapján ítélnék meg írástudásukat, azt kellene megállapítanunk, hogy három látogatóm közül kettő, de lehet, hogy mindhárom, írástudatlan. Ezt az írástudatlanságnak arra a meghatározására alapozom, amely szerint felnőttkorban ezek a személyek elveszítik az iskoláskorban szerzett tudást. Úgy hiszem, erre a meghatározásra hivatkozik az Írástudatlanság Elleni Harc Állandó Csoportja (*Groupe Permanent de Lutte contre l’Illettrisme*).” (Williams 2004.)

13. Egy másik esetben a szerelmes fiú nem is saját kezűleg írt, hanem a levelet sógorának diktálta le („én nem tudok szépen írni”). Sógoráról a cigányok tudják, hogy jól tud levelet írni, hiszen amikor néhány éve börtönbe került, onnan rendszeresen írt a családjának. (Ugyanennek a férfinak az unokaöccse meséli, hogy miután az kijött a börtönből, azt a jó tanácsot adta neki, hogy ha egyszer ő is börtönbe kerülne, a hazaküldött levelek szélére mindig írjon egy „m” betűt, mert az szerencsét hoz.) A „profi” sógor közreműködésére azért volt szükség, mert ebben az esetben egy „kiművelt” magyar lány volt a címzett, és a fiú úgy gondolta, a lehető legjobban megfogalmazott levelet kell produkálnia. Számára sem jelentett gondot a levél kollektív műfajjá való átváltozása. Patrick Williams is beszámol a kollektív levélírás egy esetéről: „*Levelet írok az unokatestvéremnek*. E szavakkal jelezte Garçonnet, hogy fognom kell egy tollat és egy tömb levélpapírt [...] Kint, a lakókocsik között telepedtünk le. Rögtön odajött hozzánk a felesége, a gyermekei és a tábor többi tagja, akiket odavonzott a levélírás keltette izgatottság [...] Körülötte mindannyiuknak van mondanivalójuk a címzettnek, vagy pedig csak üdvözölni akarják; ő szívesen tolmácsol nekik...” (Williams 2000a:305–306.)
14. Williams (2000a:318) egyébként azt az eljárását, hogy az írásokat minden esetben más és más kitüntetett szempont szerint értelmezi, és írásbeli/szóbeli viszonyát mindig az adott szempont perspektívájából határozza meg, tanulmánya végén a következőképpen indokolja: „Az írásbeliség és szóbeliség kapcsolatának sajátos volta mindig egyik vagy másik tényező relatív fontosságán alapul [...] Késznek kell mutatkoznunk arra, hogy a különböző esetekben különböző magyarázó elvvel számoljunk.”
15. A sértés és a botrány fogalmakat itt nem elsősorban abban az értelmükben használom, hogy az elképzelt csendre intik, ezzel *megsértik* az elhallgattatottat, és ez *botrányt* (veszekedést, vitát) okoz a közösségben, hanem sokkal inkább olyan alapvetőnek látszó kulturális szabályok megsértését értem rajta, amelyek meg nem valósulása kulturális botrányt okoz a közösségben.
16. A házakban lebzselő cigány gyerekek ebben a tekintetben más minősítés alá esnek, nem számítanak egyenrangú félnek, őket az asszonyok, egyébként sajátjaikkal együtt, gyakran „zavargálják kifele”.
17. Míg a kényesség a közösség szempontjából lehet „veszélyes” tulajdonság, addig az, ha valaki „magába fordul”, vagy egy konkrét esetben „magába fordul” (ami szerintük azt jelenti, hogy az illető nem kifelé, hanem befelé beszél), az a saját személyére nézve tűnik veszélyesnek. A cigányok féltéssel tekintenek az ilyen emberekre, és erőszakosan igyekeznek bevonni őket a beszédbe, még mielőtt „elfordul az agyuk”.
18. Ebben a tekintetben hasonlít Andor levele a Garçonnet által diktáltakhoz, amelyek egyike kapcsán Williams az „ami minket illet, jó az egészségünk” fordulatot hasonlóan értelmezi: „Garçonnet soha nem mondana ilyet a mindennapi beszédben [...] Itt egy tipikus levélformuláról van tehát szó [...] hiszen ő most írott nyelven fejezi ki magát” (Williams 2000a:306).
19. A „leírt” és a „kimondott” név, vagyis a gádzsók világában létező hivatalos név és a csoporton belül használt név számos cigánynak mondott közösség esetében – mint a két világ elkülönítésének hatékony eszköze és különállásának bizonyítéka – jelen van. Ahogy Jean-Luc Poueyto egy mánius közösség kapcsán leírja, a közösségen belül a gádzsó név semmiféle jelentéssel nem bír, sőt egymás gádzsó nevét sem igen ismerik, ugyanakkor a belső név, az úgynevezett *romano lap*, ami nem állandó, és az ember élete során számtalanszor változhat, mindig jellemzi is tulajdonosát (vö. Poueyto 1997:5–10). Témánk szempontjából a nevek használatának jellegzetességei a cigány kultúrának az íráshoz és az oralitáshoz kapcsolódó viszonyában kerülnek előtérbe (ehhez lásd még Treps 2003:55–75).

IRODALOM

ANDEREGG, JOHANNES

1995 Irodalomtudományi stíluselmélet. *Helikon* 3:232–251.

DERRIDA, JACQUES

1972 Signature événement context. *In Marges de la philosophie*. Jacques Derrida, ed. 267–293. Paris: Les Édition de Minuit.

FERGUSON, CHARLES A.

1975 Diglosszia. *In Társadalom és nyelv. (Szociolingvisztikai írások.)* Pap Mária – Szépe György, szerk. 291–321. Budapest: Gondolat.

GOODY, JACK – WAIT, IAN

1998 Az írásbeliség következményei. *In Szóbeliség és írásbeliség*. Nyíri Kristóf – Szécsi Gábor, szerk. 111–129. Budapest: Áron.

HORVÁTH KATA

2002 „Gyertek ki nálunk, hogy jobban megismerjük egymást!” Epizódok egy falusi magyar cigány közösség életéből. *Antropológiai esettanulmány. In Tér és terep. Tanulmányok az etnicitás és az identitás kérdésköréből*. Kovács Nóra – Szarka László, szerk. 241–327. Budapest: Akadémiai Kiadó.

2004 Barlanglakás, éhség, találkozás, szégyen. (Egy konfliktus kulcsfogalmainak kulturális antropológiai értelmezése.) Szakdolgozat. Kézirat.

KOVAI CECÍLIA

2004 Nőies szerepek – férfias játékok. Szigorlati dolgozat. Kézirat.

LÉVI-STRAUSS, CLAUDE

1979 Szomorú trópusok. Budapest: Európa.

OKELY, JUDITH

1983 *The Traveller-Gypsies*. Cambridge: Cambridge University Press.

PIASERE, LEONARDO

1995 I signi „segreti” degli Zingari. *La Ricerca Folklorica* 31:83–105.

POUEYTO, JEAN LUC

1997 Romano lap. *Études Tsiganes* 1:5–10.

PRÓNAI CSABA

1995 Cigánykutatás és kulturális antropológia. (Rövid vázlat.) Budapest–Kaposvár.

2000 Világok között. (Leonardo Piasere: *Un mondo di mondi. Antropologia delle culture rom.*) *Tabula* 3(2):333–339.

STEWART, MICHAEL

1994 Daltestvérek – Az oláh cigány identitás és közösség továbbélése a szocialista Magyarországon. Budapest: T-Twins – MTA Szociológiai Intézet – Max Weber Alapítvány.

TOLCSVAI NAGY GÁBOR

1996 *A magyar nyelv stilisztikája*. Budapest: Nemzeti Tankönyvkiadó.

TREPS, MARIE

2003 *Usages actuels du romano lap. Une approche de terrain. Études Tsiganes* 16(1):55–75. /Langue et culture./

WILLIAMS, PATRICK

2000a *Írás a szóbeliség és az írásbeliség között. In Cigányok Európában. I. Nyugat-Európa*. Prónai Csaba, szerk. 305–320. Budapest: Új Mandátum.

2000b *A cigány nyelv. A románész játék. In Cigányok Európában. I. Nyugat-Európa*. Prónai Csaba, szerk. 239–274. Budapest: Új Mandátum.

2004 *A tökéletes nyelv keresése a kalderás romák kultúrájában*. (Megjelenés alatt.)

KATA HORVÁTH

In words and writing: a Gypsy love-letter

In anthropological writings it is not unusual to contrast oral and cultures. According to some hypotheses the appearance of writing in any culture influences profoundly the everyday actions of people. This case study aims at questioning this statement. Focusing on a love-letter written by a boy in a North Hungarian Gypsy village, the relationship between the orality and written culture is examined. The author interprets the letter within the framework of the everyday communicative actions of the local community, putting them into several broader social frameworks as well. It will be shown that the letter belongs at the same time to orality and written tradition according to its function, use and style. The written form becomes here a variety of orality, that is the boundary between the two realms will be blurred.

2004 7 (2):209–225.
Tabula

225